

Vargyas Gábor

„Lefelé jártak?” Kapcsolattartó beszédaktusok Lészpeden¹. A moldvai csángók „beszédnéprajzához”

Immár több mint negyed százada annak, hogy Gumperz és Hymes korszakalkotó műve, *Sociolinguistics: the Ethnography of Communication* (1972) megjelent. Noha a magyar kutatás szinte azonnal regisztrálta és egyes részleteit magyarul is hozzáférhetővé tette (1975, 1979), nem mondható, hogy a „beszéd etnográfija” a magyar nyelvészettudományt, vagy méginkább a néprajzot (esetleg az azóta szárba szökkenő antropológiát) túlságosan is áthatotta volna.² A magyar szociolingvisztikáról általában írva Péntek János joggal állapította meg tizenhét évvel ezelőtt, hogy „sem a magyar néprajzi kutatások, sem a nyelvjárásiak nem vették eddig figyelembe a beszélési szokásokat, hacsak olyan periférikus kérdéseket nem említünk, mint a köszönési, megszólítási formák tanulmányozása” (Péntek 1988a: 104), s hogy épp ezért „egyelőre minél több leírásra, szakszerű leírásra van szükség” (Péntek 1988b: 62).

Talán az egyedüli „beszédetnográfiai” téma, amit mind a nyelvészeti, mind a néprajzi irodalom érintőleg – távolról sem kimerítően – tárgyalt, épp a Péntek által is említett köszön(t)ési, megszólítási vagy egymáshoz szólási és üdvözlési formák, illetve az azokkal együtt járó ritualizált magatartásminták. A témát nyelvészeti szempontból tárgyaló írások közül a legkimerítőbbek Ladó (1959) és Kiss (1993) tanulmányai; ezek azonban nem szociolingvisztikai szempontból íródtak, és elsődleges céljuk egy adott falu (Kiss), illetve az egész magyar nyelvterület (Ladó) összes ismert köszönésformáinak, társadalmi helyzet, foglalkozás, nemek, életkor és más egyéb szempontok szerinti, az időbeli változásokat is figyelembe vevő számbavétele. Ami viszont a kommunikációelméleti-szemiotikai

¹ A kutatásra 2003. április 18–27., illetve ugyanezen év július 10–20. között került sor a Pozsony Ferenc által vezetett *Jelenkutatás a moldvai csángó falvakban* csángó projekt keretében. E helyütt szeretném kifejezni Pozsony Ferencnek köszönetemet és hálámat, amiért e kutatásba bekapcsolódhattam; ügyszeretete, helyismerete és az „útimarsallságig” menő baráti segítsége nélkül terepmunkámból sokkal kevesebbet profitálhattam volna.

A cikk megírása során nyújtott segítségéért és hasznos tanácsaiért ugyanakkor Berta Péternek, Keszeg Vilmosnak és Szalai Andreának tartozom hálával. Az általuk nyújtott segítség (is) messze meghaladta a szokásosat. Keszeg Vilmos nemcsak bibliográfiai adatokat, hanem saját, a témára vonatkozó megfigyeléseit, jegyzeteit és történeteit is megosztotta velem, valamint a téma elméleti keretekbe való helyezésére is hasznos ötleteket adott. Berta Péter és Szalai Andrea a szociolingvisztikai irodalomban való tájékozódásban és az elméleti keretekben való eligazodásban nyújtott nélkülözhetetlen segítséget; tanulmányom első változatára tett fontos megjegyzéseiket és kommentárjaikat beépítettem a szövegbe. Fogadják mindannyian hálás köszönetemet!

² A beszédetnográfia és a szociolingvisztika magyar irodalmához lásd Péntek 1988a és 1988b, Pap–Szépe 1975, Kiss 1996, Szalai 1999, a magyar nyelven hozzáférhető nemzetközi irodalomhoz lásd Wardhaugh 1995, Hymes 1975 és 1979, és – érintőleg – Crystal 1998.

írásokat illeti (Hidasi 1975, Papp 1980), azok sokkal inkább a téma elméleti megközelítésére, mintsem a beszédaktus kontextusára, a beszédhelyzetre és a beszédesemények vagy beszédaktusok változatosságára koncentrálnak.³

A téma a magyar társadalomnéprajzi szakirodalomban sem ismeretlen, mégsem mondható, hogy túl sok figyelmet fordított volna rá a kutatás. Egyetlen, alább tárgyalandó ritka tanulmányon kívül mindössze két összefoglaló mű az, ami eligazítást nyújt a kérdésben számunkra. A *Néprajzi Lexikon* az „üdvözlés” címszó alatt tárgyalja (Jávor Kata és Morvay Judit tollából) a szóban forgó kérdést. Idézem: „udvariassági kifejezés vagy gesztus, amely két ember találkozásakor jelzi a készséget a kapcsolat felvételére, ill. folytatására. Zárt közösségben (falu) általában kötelező, a közösséghez való tartozást is kifejezi. Ezen kívül utalhat a vagyonra, korra, nemre, tehát tudatosítja a két fél státushelyzetét, jelezheti továbbá a felekezeti hovatartozást is. [...] Az üdvözlés alkotóeleme lehet a) valamilyen hagyományos köszönési formula, b) gesztus, c) *az egymást üdvözlők éppen folytatott cselekvésére utaló szöveg* [kiemelés tőlem – V. G.]. Ezek közül legalább egyet használtak üdvözlésképpen, de az a) és b), esetleg mindhárom együttes használata is előfordult. Az üdvözlés módozataiban táji különbségek is voltak...” Majd következik az egyes pontok taglalása: a minket itt most leginkább foglalkoztató c)-ről a következőket tudjuk meg: „*Noha aktuális tevékenységre utal, vidékenként változó hagyományos formái is alakultak ki, amelyek gyakran meglehetősen sztereotipizálódtak. Erre vall az a tény, hogy a tájékozódó jellegű kérdésre sok vidéken nem is szokás felelni* [kiemelés tőlem, V. G.]. Pl. a Mátraalján elterjedt üdvözlési formula: »Hogy akarod (Mari)?« – e kérdésre itt csak fiatalabb felel idősebbnek. Egyéb kérdező formulák: »Mire végzi?«, »Jó munka van benne?«, »Csúszik-e?« (ha pl. kapálnak), »Hová mégy?«, »Hova megy, Mari néném?«. Ritkább a kijelentő forma, pl. »Kinn álltok« (ha pl. kapuban állnak azok, akiket köszöntenek). Közele ismerősöknek, rokonnak, családtagnak személyes érdeklődést kifejező kérdéssel is köszönhetek. Pl. »Hogy vagytok, Mari?«, »Hé, hogy van anyád?«, »Él-e van-e, Erzsú?«. E formulák ritkán társulnak az a)-val vagy b)-vel, általában önmagukban fordulnak elő, némely vidéken annyira általánosan, hogy az a) és b) csak a rangban vagy korban nem egyenrangúak köszönési formája.” (Jávor–Morvay 1982: 437)

A másik összefoglaló mű a *Magyar Néprajz* nyolcadik, társadalomnéprajzi kérdésekkel foglalkozó kötete, amelyben Jávor Kata „A magyar paraszti erkölcs és magatartás” című fejezet „A társadalmi kapcsolatok fenntartásának verbális síkja”, és „A tiszteletadási formák a verbális kommunikációban. Köszönés” című részeiben tárgyalja a témát. Kiindulópontja, hogy „a beszéd funkciója a hagyományos paraszti kultúrában sok tekintetben más volt, mint ma. Elsősorban nem az önkifejezés eszköze volt, hanem a kapcsolatok barátságos szinten tartásáé, mégpedig lehetőleg minél kevesebb információ kiszolgáltatásával.” (Jávor 2000: 680) A „köszönés” aktusáról, lezajlásáról szólva általánosságban leszögezi, hogy (legalábbis „régén”) mindig a fiatalabb köszön(t) előre az időseknek, illetve

³ A fenti kutatástörténeti áttekintésben csak a magyar anyagot vettem tekintetbe. A magyarországi cigány üdvözlésekhez lásd. pl. Bódi 1995.

a nő a férfinak; ez napjainkban átalakulóban van. Általános törvény az is, hogy a „menő ember üdvözlí az állót, éppúgy, mint a házhoz menő az otthoniakat. A járókelők köszöntik 'az ablak alatt ülőket'. Aki egyedül megy, az üdvözlí a csoportban állókat.” Férfiak és nők egymás közötti köszöntéséről szólva megtudjuk továbbá, hogy „a férfiakkal ellentétben, egyes vidékeken az asszonyok csak *találkozás*kor köszöntek egymásnak, *elválás*kor nem. Egy régebbi köszönési mód volt, hogy szabadban találkozáskor, amíg egymás közelében nem értek, addig csak nézték egymást, és csak akkor köszöntek, mikor éppen 'elléptek' egymás mellett. Ilyenkor előre is köszöntek, és el is köszöntek egyszersmind”. (Jávor 2000: 681) Ami a köszönés elmaradását, illetve nem-fogadását illeti, az egyértelműen *negatív* üzenetnek, a közösségi normák durva megsértésének, a harag, a személyes rossz viszony, illetve a társadalmi elítélés (pl. megesett lány esetében) kimutatásának számított (Jávor 2000: 683).

A „köszönés” *részeiről* szólva Jávor a fentebb idézett, *Néprajzi Lexikon*beli szócikk a), b) és c) pontjai alatt említett szöveg- és gesztusformákat tárgyalja. Ami a c) pontot illeti, „az üdvözlés verbális részének a szigorúan vett köszöntésen kívül tartozéka volt egy *formula* is, ami a helyzetre utaló valamely barátságos megjegyzés volt. Úgy tartották, hogy 'maga az üdvözlés nem juttatja kifejezésre a kellő tiszteletadást, nyájasságot, barátságosságot, valami jelentéktelen kérdést kell hozzá fűzni: »Jó napot Pista bátyám. Nízöget?«” E formula régiségére idéz a *Tudományos Gyűjtemény*ből, 1819-ből, Szeder Fábrián tollából egy általában a palócokra vonatkozó leírást, amely *expressis verbis* megfogalmazza a szóban forgó normát: „Midőn valakivel mentekben öszvetalálkoznak, többnyire így szokták köszönteni: Isten áldja me kédet, de ez még *nem elég*, hanem megkérdezik, hová megyen, mit dolgozik? És *tisztességesnek* tartják mindenikkel elegendőképpen beszélteni”. (Jávor 2000: 681)

Az anyag bemutatását és tárgyalását az alábbi általános tanulsággal zárja Jávor: „ennek a köszöntéstoldaléknak egyébként a barátságosság manifeszt funkciója mellett az *információszerzés* volt a rejtett funkciója. Hogy ezzel ki mennyire élt, az már az egyéntől függött. Ez a 'rituális frázis' adott legnagyobb teret az egyén találékonyságának, egyéniségének. A köszöntött fél érdeke gyakran inkább az volt, hogy elkerülje a tudakozódást [...] A köszönés tehát korántsem volt ártalmatlan illemtani kérdés, hanem nagyon is sok mindent befolyásoló kommunikációs fegyver. Ez a kiélezett szerepe falun ma már múltóban van, hiszen egyre többen nem is ismerik egymást, s a fiatalabb generációk számára már némileg eltérő funkciója van a köszönésnek”. (Jávor 2000: 682–683)

További érdekes adalékkal szolgál a témához Paládi-Kovács Attila, aki ugyanezen mű kisnemesekről szóló összefoglalójában Lajos Árpád nyomán számol be a „szólítgatás” szokásáról: „Több vidék falusi társadalmában figyelhető meg a köszönést helyettesítő *szólítgatás*. *Jó napot!* vagy *Adjon Isten!* helyett rövid kérdéssel és válasszal üdvözölték egymást, s jelezték, hogy észlelték a másik helyi lakost (pl. *Kiálltak-e? Elmennek-e? Beszélgetnek?*) Ez az érintkezési forma a barkóknál csak falubeliek, ismerősök között volt természetes. A Szárazvölgy kisnemesei nem szívesen vették, ha őket a parasztok szólongatták, s kényszeredetten válaszolgattak, ugyanis a szólítgatást az illem csak az azonos társadalmi állásúak között engedte meg. Nemes és nemesi utód nem is szokott parasztot

megszólítani, megvárta, míg neki köszön a másik. Ezek a rendies illemszabályok az 1950-1960-as évekig fennmaradtak.” (Paládi-Kovács 2000: 165)

Ezek az összefoglalások számos fontos kérdést felvetnek, illetve tárgyalnak. Minde- nek előtt nyilvánvalóvá teszük, hogy az üdvözlés formái a saját (városi) kultúránkból ismert köszönésen túlmenően más formákat is ölthetnek („szólítás”), illetve, hogy ezek az üdvözlési formák a verbális kultúra részeként szoros rokonságban állnak bizonyos, a folklórból ismert jelenségekkel: hagyomány szabta keretek között, sztereotipizált formában léteznek, szóbeliségben, változatokban élnek és generációról generációra, bele- nevelkedés útján adódnak tovább. Az idézett írások egyben rávilágítanak a hiányosságokra is: a téma a magyar néprajzi irodalomban jószerivel csak az említés vagy a jelenség szintjén ismert, az összefoglalást készítő Jávor Katának elszórt adatokból, kicédulázott információmorzsákból kellett dolgoznia, nincs (vagy alig van) a kérdést teljes részletességel, egyetlen helyről vagy egyetlen esemény tükrében, pláne „funkcióban” tárgyaló leírás. A leírásokból ugyanakkor világos, hogy ezeknek a beszédaktusoknak a kultúra egyéb jelenségeihez hasonlóan időbeli-térbeli, táji-történeti változatai vannak, amelyek gyakorlatilag ismeretlenek; végezetül fehér holló az olyan leírás, amely a beszédaktusok kontextusát (is) bemutatja.

Üdítő kivételként mindössze egyetlen tanulmányra hivatkozhatunk: a csíkszeredai KAM munkatársai „a falusi környezetben használatos üdvözlésformák rendszeréből egyetlen köszönéstípus [...] mégpedig a földművelő munkák [...] során használt köszönés” változását vizsgálták, illetve a hozzá kapcsolódó nyelvi, gesztusbeli sztereotípiák átalakulási folyamatait (Oláh Csíki–Oláh 1987:109).⁴ A tanulságokra a tanulmány végén még vissza fogok térni. Most csak annyit szövegnék le előzetesen, hogy ha az „etnográfát” Goodenough nyomán úgy fogjuk fel, mint a kultúra olyan leírását, amely meghatározza, „mi az, amit az adott társadalomhoz nem tartozó személynek – az idegennek – tudnia kell ahhoz, hogy megfelelően játsszon el bármilyen szerepet a társadalom által 'színre vitt' bármiféle jelenetben” (Goodenough 1957: 167, idézi Frake 1979: 267), akkor azt mondhatjuk, hogy – legalábbis a szakirodalomból ítélve – a magyar néprajz és antropológia még meglehetősen távol áll egy ilyesféle „etnográfától”: a falu színpadán, az üdvözlések során „színre vitt” jelenetekben idegenként aligha tudnánk hihetően eljátszani a bennfentes falubeli szerepét.⁵

E tanulmány létrejöttét a fent vázolt körülmények (is) indokolják. Mint azt írásom címével, és az idézett szövegekbeli kiemelésekkel jeleztem, e helyütt arra a jelenségre kívánok összpontosítani, amit Paládi-Kovács Attila a borsodi barkók szóhasználatával élve „szólitgatásnak” nevezett, s amit Jávor Kata az üdvözlés formáiról szólva a c) pontban foglalt össze: azokat a kapcsolattartó beszédformulákat fogom vizsgálni, amelyek a

⁴ Tanulmányom nyomdába adása után hívta fel Iancu Laura, illetve Benedek Katalin a figyelmemet Bilibók Jenő *A köszönés Pusztinán*, illetve Trunchi Péter *Köszönésformák* című írásaira, amelyek a *Moldvai Magyarságban* illetve a *Csángó Tükröben* jelentek meg. Mindkettejüknek ez úton mondok köszönetet. Az említett írások, noha nem tudományos igénnyel készültek, jelzik a kérdés iránt a helyszínen újabban megnyilvánuló érdeklődést, és további adatokkal egészítik ki megállapításaimat.

⁵ Arra a kérdésre, hogy ez egyáltalán lehetséges-e, s ha nem, miért nem, ugyancsak a dolgozat végén fogok visszatérni.

moldvai csángók között az egymással való találkozás során a köszönéshez járulnak, illetve amelyek azokat helyettesítik. Először egyetlen beszédesemény számos beszédaktusát fogom bemutatni, lehetőség szerint az interakciós kontextus vázolásával, majd a végén a konkrét példákon túlmenően megkísérlem a – moldvai csángók által „szólásnak” nevezett – jelenséget általánosabb, társadalmi és nyelvi keretekbe helyezni.

„A közeg, amelyben az esemény lejátszódik: falusi vasárnap délután. Ilyenkor minden másképp történik, mint hétköznapokon vagy kiemelt fontosságú ünnepeken. Az utcák nem néptelenednek el egy pillanatra sem, de nem is zsúfoltak. Ugyanez áll a falu nyilvános tereire. Ilyenkor mindenki megy valahova, vagy jön valahonnan, egyedül, családosan, a szomszédal vagy a kortárs csoport tagjaival. Szomszédolás, fiatal házásoknak a szülők meglátogatása, cukrászdai vagy kocsmái beszélgetés, filmvetítés a kultúrotthonban – ezek a fő tevékenységformák. Mindenki ráérősen jár az utcán, szinte mindenki várja, hogy találkozhasson és szót válthasson valakivel. A beszélgetéseknek sincs meg azonban a hétköznapokban megszokott gyakorlatias jellege. »Hogy vagy?«, »Mit csinálsz?«, »Merre mész?« – ehhez hasonló kérdések és magától értetődő válaszok hangzanak el lépten-nyomon. Ezeket felül legfeljebb megtörtént dolgokat elevenítenek fel. A találkozás, a beszélgetés, az egész utcai kommunikatív viselkedés egyaránt „pazarló” jellegű, csak igen ritkán rendelődnek alá konkrét, praktikus célkitűzéseknek (információcsere, a következő napok közös programjának megbeszélése stb.). Inkább csak azt a célt szolgálja – és ez nagyon fontosnak látszik – hogy a falu nyilvános terében való megjelenéssel, a látszólag tartalmatlan szóváltással, a találkozások eljátszásával megfogalmazódjon a faluközösség rendjének, szerepeinek, kommunikációs magatartásnyelvezeteinek létezése.” (Bíró 1997: 120–121)

A székelyföldi falu, Korond „hétköznapi humorvilágának” tárgyalását bevezető fenti leírás az alábbiakban tárgyalandó szituációval sokban megegyező helyzetet idéz fel megkapó bensőséggel. 2003 húsvét hétfőjén Lészpeden, a 11 órás misére menet, házigazdám, Puskás Anna nénivel végigmenve a falun figyeltem fel arra, hogy elhaladva a házak kapui előtt csoportokban álló, beszélgető, készülődő emberek mellett, vagy szembetalálkozva velük, esetleg utolérve valakit, szinte mindenkihez volt egy-két szava. Jóformán rájuk sem nézve, választ sem várva, inkább állító, mintsem kérdő hangsúllyal odaszólt neki(k): „kiültél”, „tanácsolnak”, más szituációban: „elindultak kendtek is”, vagy csak egyszerűen: „Ti is”. Mint az azonnal érezhető volt, és a beszédaktus lezajlása mutatta is, a kérdés valójában nem igényel(t) választ. Már eleve benne van/volt, hogy ’tudom, mit csinálsz’ illetve ’engedd meg, hogy kitaláljam, mit csinálsz’ – amiben gyakran a válasz is benne foglaltatott: ’amit mondasz, hiszen úgyis látod’, esetleg: ’ugyanazt, amit te, hiszen úgyis tudod’. A kontextus függvényében, tehát ahogy elmentünk valaki(k) előtt, utolértünk valaki(ke)t, vagy velünk szembe jött(ek) valaki(k), az odaszólás más és más formát öltött: például velünk szembejövő(k) esetében a „megjártátok” vagy „lefelé/felfelé jártatok”⁶ kérdés (vagy megállapítás) hangzott el, azaz ’a miséről jöttök’, ’máshol voltatok’,

⁶ Lefelé = a falu északi végéből nézve: a templom felé.

időnként pedig – mint később kiderült, nem annyira közeli ismerősök, „idegenek” esetében – a kérdéshez „dicsértessék” is járult.

Ekkor, ez alatt az út alatt figyeltem fel a jelenségre. A templomból kijövet aztán, hirtelen ötlettől vezéreltetve, az általunk megtett út alatt az összes általa mondott „üdvözlési formát” felírtam, részben a kontextussal együtt. Az itt felsorolt, idézett „kapcsolattartó formák” tehát mind *funkcióban* gyűjtött és szó szerint feljegyzett anyag, amelyek – egy kis, rácsilai⁷ kitérőt nem számítva – egyetlen út, a templomtól Anna néni házáig tartó, kb. fél órás falubeli út során hangzottak el.⁸

Az adatgyűjtés körülményei természetesen behatárolták lehetőségeimet. Egyrészt *menet közben* került rá sor, anélkül, hogy adatközlőm (legalábbis az elején) tisztában lett volna azzal, mit csinálok.⁹ Így útját tőlem függetlenül, lassítás vagy leállítás nélkül folytatta, anélkül, hogy megvárta volna, amíg az elhangzottakat lejegyzem, és arra vonatkozóan kérdéseket teszek fel neki. A szólásformák rövid leírása után néhány méter múlva ugyan utolértem őt, de ez alatt esetleg már egy másik beszédaktus is elhangzott. Ilyen esetekben Jakab Albert Zsolt, kolozsvári kollégám segített ki, aki az esetleges lemaradásom alatt elhangzottakat megjegyezte és lediktálta a számomra¹⁰. A templomba való menet alatt Anna nénival való társalgásom tehát főként az elhangzottak megbeszélésére, gyors értelmező kérdések feltételére és válaszai lejegyzésére korlátozódott.

Jegyzeteim mindezek, azaz a teljességre való törekvés ellenére is hiányosak, mutatják egy kezdődő gyűjtés összes nehézségét és esetlegességét. Ekkor ugyanis még sok mindenre nem figyeltem: csak tudat alatt rögzítettem magamban a gesztusokat, nem figyeltem a távolságra a beszélők között, vagy a hanghordozásra: arra, hogy kérdő vagy állító volt-e inkább a hangsúly; a „há”, „igen” típusú válaszokat csak ritkán rögzítettem, s főleg: a helyi társadalmat nem ismerve nem tudtam feljegyezni az egymáshoz szólók közötti rokoni-baráti-ismeretségi szálakat. Ezzel együtt is – úgy gondolom – feljegyzéseim jól mutatják az ilyenkor szokásos szólások formáját, lezajlását és gyakoriságát, vagyis a beszédaktusok kontextusát. A következőkben tehát a beszédaktusokat az elhangzás sorrendjében fogom felidézni, mintegy képzeletbeli „magnófelvételét” adva ily módon az elhangzottaknak.

A templomtól először Rácsila felé indultunk, Jánó Annát, Kallós Zoltán híres adatközlőjét meglátogatni.¹¹ Menet közben először egy, a kapu melletti kispadon üldögélő asszonyhoz szólt oda: „Kiültél”. Választ sem várva (és kapva) folytattuk utunkat. Kiszáratva egy másik, kapuban álló csoport előtt haladtunk el: ekkor a „Tanácsolnak” kérdés,

⁷ Rácsila: Lészped egyik falurésze, valaha önálló falu.

⁸ Tanulmányomat épp ezért tekintem a szokványos néprajzi leírásokon túlmenő „beszédetnográfiai” hozzájárulásnak. Lásd Szalai 1999: 273: „a beszélés etnográfusai által előtérbe helyezett elméleti megfontolások általában a »szituált« diskurzusra koncentrálnak”.

⁹ Később természetesen megértette, s maga is élvezettel vett részt a „színre vitt jelenetben”; időnkénti kérdéseimre pedig fontos és érdekes magyarázatokat adott. Mindazonáltal más irányú gyűjtéseim miatt e téma részletes megbeszélése sajnálatos módon elmaradt velem.

¹⁰ A gyűjtés, illetve az egész terepmunka alatt nyújtott segítségéért ez úton mondok köszönetet neki.

¹¹ Jánó Anna kevéssel ott jártunk után, 2003-ban elhunyt.

vagy inkább megjegyzés hangzott el.¹² Jánó Anna házához érve a „Hum vattok-e”? – azaz „otthon vagytok-e?” formulával „rikojtottunk”¹³ be a kertkapun. Nem mintha nem tudtuk volna, hogy otthon vannak, hisz a súlyosan beteg, Parkinson-kóros Jánó Annáról tudni lehetett, hogy már nemigen távozik el otthonról – de a házba való belépés előtt a be-köszönésnek, a megérkezés jelzésének, azaz a kertbe-házba való belépéshez való engedélykérésnek is megvannak a maga szokásos formái. Rövid ott-tartózkodás és beszélgetés után hazaindultunk. Az utcán aztán meg-megálltam fényképezni is. Egy alkalommal épp a néhány lépéssel előttem haladó Anna nénit akartam levenni, amint utolérőben volt egy csoport asszonyt, amikor is egy szembejövő asszony nevetve rájuk szólt: „Ne lépjenek nagyokat, mert nem jönnek jól ki” [= „csúful jönnek ki” – magyarázta Anna néni], azaz „úgy szép, ha kicsiket lépnek!” Jegyezzük meg rögtön, hogy ebben az odaszólásban már több van, mint egyszerű kapcsolattartás: jóllehet tréfás formában, de a közösség viselkedésformáinak, magatartásmintáinak, értéknormáinak betartására irányuló felszólítás: kb. annyi, hogy „vigyázzatok, mert fényképeznek benneteket; szépen járjatok, ahogy illik!”. A kérdésre visszatérek még.

Ezután egy, a kapu előtt álldogáló csoport következett, akiknek odaszólt Anna néni: „Összegyűltek”; majd egy csoport szembejövő fiatal, akiket „Mit csináltok?” formával üdvözölt. A „szólás” szokatlan, modern formájának ebben az esetben az volt az oka, hogy Anna néni szerint „ma már ők csak ezt mondják”, azaz a hozzá adott magyarázatban rögtön tetten érhető volt a „szólás” formáinak generációk szerinti, időben változó formája. Majd egy „Beszélgettek” következett, utána pedig egy „Lefelé jártak”. Amikor a 406. házszám előtt haladtunk el, egy csoport *fiatal* lányhoz a „Sétáltok” formulával szólt oda. Ennek magyarázatára azt hozta fel, hogy csak a fiatalok *sétálnak*, az öregek ugyanis mindig *mennek valahova*, mert dolguk van. Tehát a munkához nem kapcsolódó, „célaltan” menés, a séta a fiatalokhoz asszociálódik – s ez a fiatalok megszólításában azonnal tükröződött.

Majd egy szembejövő férfi, Anna néni egy *nyámja*, azaz rokona az „Isten áldja (meg)” formával köszönt rá. Anna néni erre adott válasza „Isten megáldja” volt. Később, az ilyen,

¹² Tekintettel arra, hogy ezek a szólások legalább annyira kijelentés, mint kérdés formájában hangzottak el, jobbnak láttam eltekinteni az írásjelektől, a kérdőjel, a pont vagy a felkiáltójel használatától. Az olvasó mindazonáltal tudni fogja, hogy a hangsúly kérdő vagy kijelentő formájának függvényében akár egyik, akár másik írásjel is állhatna az idézetek mögött.

¹³ A kerítéskapun túlra, a kertbe-házba csak az otthonlétők engedélyével illik belépni. Ezt kéri, illetve a megérkezést jelzik a Pusztinán „rikojtásnak” nevezett bekiáltással. Mint önálló beszédesemény, ez is megérdemelné a részletesebb vizsgálatot. Az olyan megjegyzések, mint „Hogy rikojtsam? Könnyű a rikojtás, ha tudom a nevüket. De ha nem?” Kalagorban pl. mindenki „keresztfiam” vagy „keresztanyó” (Nyisztor Tinka, a továbbiakban NyT, lásd később) mutatják, hogy ennek is megvannak a maga, falunként különböző szabályai és normái. E beszédeseményeket NyT a következőképp kategorizálta: „Első a rikojtás, második a köszönés. De a szólás más szituáció”.

A rikojtást mint önálló beszédeseményt szülőfaluja, Külsőrekecsin köszönési formáiról szólva megemlíti Trunchi Péter is: „Ha valaki vendégségbe megy, a kaputól kiált, amíg a gazda kijön a házból. Nem szokás és egyben nem tanácsos a házat megközelíteni két okból. Ha a gazda nem válaszol, egyértelmű, hogy éppen nem kíván velünk társalogni, a második ok pedig az esetlegesen szabadon engedett veszélyes kutya, amely nem kímél rokont és idegent, jó vagy rossz szándékú embert” (Trunchi 2005: 15).

kissé formálisabb szólások magyarázatára általában azt hozta fel, hogy távolabbi ismeretség esetében szokásosak. Ez után megálltunk egy utcai fagyaltosnál.¹⁴ „Esznek ugye” – szólott hozzánk ekkor egy öregasszony, látván, hogy mindannyian nyaljuk az „engyecátát”, azaz a fagyaltot.

A fagyalt elfogyasztása után tovább mentünk. „Süttetődnek” [azaz „napoznak”] folytatta Anna néni a szólások sorát, néhány, padon ülő emberhez szólva. Ezt egy „Elvót?” követte, utalva a templomra, ahonnan jöttünk mi is. Majd „Merre indultak, mentek?” szólított meg bennünket utána egy öregasszony. Kevéssel utána szembetalálkoztunk Anna néni egyik unokájával, aki egy csoport fiatal közepén – faluba nem illő, városi módon – napszemüveget viselt. „Szökjenek ki a külsők, s a belsők maradjanak meg”¹⁵ – szólott hozzá Anna néni, ami újfent több volt a szokásos „szólásnál”, s inkább valamiféle értékítélet kifejezésének, a faluban szokásos magatartási norma betartatására irányuló felszólításnak is tekinthető. Ez után értünk el az egyik falubeli bolthoz. „Vigyázkodtok” – szólott oda Anna néni a bolt bejárata előtt álló eladóhoz. A „vigyázkodás” ige, mint megtudtam, Lészpeden és Pusztinán is mindig ebben a kontextusban használatos: amikor valaki a kerítéskapu mögül, vagy a boltból: tehát *bentről* néz kifelé, s onnan figyel a falubeli járőkelőket, az utcai történéseket.

Röviddel ezután egy szembejövő „Dicsértessék”-kel szólított meg bennünket. „Mindörökké. Megyen kend is” [mármint a templomba] – válaszolta Anna néni. Nem ismerték egymást annyira, ezért kezdték a dicsértessékkal – magyarázta kérdéseimre. Még szinte be sem fejezte a magyarázatot, már megszólított bennünket egy öregember: „Lefelé jartak”. Majd ismét egy szembejövő következett: „Jönnek hazafele, ugye”. „Igen, mentek ti is” [azaz ellenkező irányba, a templom felé] – hangzott a válasz.

Ekkor már a házhoz vezető utca sarkán álltunk. „S vásárol, ugye” – szólott Anna néni a házához legközelebb eső boltban vásárló keresztanyjához. Majd az utcán végigmenve még odaszólt egy, a csirkéit az utcán, a kertkapu előtt etető nőszomszédjához, mondván: „Etetsz”. Ekkor értünk Anna néni háza elé. „Menjünk bé, mert már elnyúlt a nyakunk”, azaz „éhesek vagyunk”, zárta le ekkor Anna néni a faluban megtett utunkat.

A házban aztán megebédeltünk, majd kis idő múlva újfent a faluba indultunk. Menet közben Anna néni automatikusan újra kezdte a „szólítgatást”. „Nem fáztok, ugye” – mondta vagy kérdezte a háza mellett, a padon ülőktől. Majd egy, a padon egymagában üldögélő asszony következett, akit a következőképp szólított meg: „Egyedül? Megyünk esent” [= ismét], aznap ugyanis kis időn belül már másodszor mentünk el előtte. Ez után következett egy „Beszélgettek, ugye”, majd egy „Kiültek, ugye”. Majd ekkor került sor az egyik legmeglepőbb megszólításra, illetve hozzáfűzött magyarázatra: „Te csúf” – szólott oda

¹⁴ A fagyaltot nemcsak a fiatalok kedvelik; ha megengedhetik maguknak, templomból jövet, vasárnap, az öregek is szívesen élnek vele.

¹⁵ Berta Péter és Szalai Andrea hívta fel a figyelmemet arra, hogy ez a szólás formájában igen hasonlít a – főképp a cigányság köréből ismert – átokformulákra. Hasonló véleményt fogalmazott meg Pócs Éva is, aki szerint az idézett szólás struktúrájában teljesen megegyezik az ezen a területen szokásos ráolvasás szövegekkel. Mégsem hiszem, hogy itt ilyesmi(k)ről lenne szó; a kontextus alapján inkább tartom valamiféle tréfás szemrehányásnak.

szembejövő *fiúunokájához*, akinek *fülbevalója* volt.¹⁶ Amikor meglepődve rákérdeztem a „csúf” minősítésre, Anna néni szenvtelenül a következő kommentárt fűzte hozzá magyarázatként: „ha az apja nem mondott mást, én mit mondjak?”.

„Jövögetnek?” – szólított meg bennünket hamarosan egy szembejövő. „Igen, megyünk felfele mi is” – válaszolta Anna néni. Nem sokkal ezután megláttam egy kapu előtt beszélgető, néhány fős csoportot, amelynek egyik nőtagja babakocsiban csecsemőt ringatott. Azon morfondíroztam, vajon hogyan fog Anna néni erre a helyzetre reagálni, mit is fog szólni neki(k)? A talány pár másodperc múlva, ahogy elhaladtunk előttük, megoldódott: „Toszogálják kentek is” – szólott hozzájuk Anna néni, nagy derűltségünkre. Majd elérkeztünk a kövesút mellett álló régi házához, amelynek bejárata előtt egy csoport ember állt: „Gyűlést csináltak?” – kérdezte tőlük Anna néni. „Eljöttünk a szomszédba” – hangzott a válasz.

A gyűjtés itt abba maradt. Bementünk az egyik házba, ahol estéig maradtunk. Hazafelé menet, a sötétben már nem igen találkoztunk senkivel, illetve – elemlámpa híján – nem volt módom sem az elhangzottakat feljegyezni. A további gyűjtés, illetve az anyag megbeszélése más egyéb elfoglaltságunk miatt megszakadt, s sajnálatos módon többé nem is került rá sor. A funkcióban felgyűjtött anyag azonban – úgy vélem – hiányosságai ellenére is sokatmondó. Kíséreljünk most meg néhány következtetést levonni az elhangzottakból!

A templomból való hazatérés (ami felfogható *beszédhelyzetként*, de sokkal inkább *beszédeseményként* is – lásd Hymes 1979: 243–245) során 21 beszédaktus zajlott le, majd egy további kb. 10 perces séta alatt újabb 8. Ha a templomba menet elhangzottakat is hiánytalanul feljegyeztem volna, illetve a végső hazatérésre is az előzőkhöz hasonló körülmények között, nappal került volna sor, minden bizonnyal nagyjából azonos mennyiségű beszédaktust írhattam volna fel az oda-, illetve visszautak során. Erre látszik utalni legalábbis az a tény, hogy a két egymást követő út alatt a beszédaktusok időbeli aránya nagyjából azonos volt: a hozzávetőleg 30 illetve 10 perces falubeli sétára valamivel kevesebb, mint percenként egy beszédaktus esik! Az egyik esemény lezajlásától a másikig, a másik fél észlelésétől az aktusra való felkészülésen keresztül az aktus lezajlásáig tartó idő tehát rendkívül kicsi, ami valamiféle állandó „készletet” kíván meg: a falubeli nyilvános térben megjelenve folyamatosan észlelni kell mindent és mindenkit, és annak megfelelő verbális formában, hagyomány szabta keretek között, improvizálva hangot is kell adni.

¹⁶ Meglehet, ez a megjegyzés sem annyira pejoratív, mint amennyire első látásra/hallásra tűnik. Mikos Éva hívta fel a figyelmemet arra, hogy erdélyi rokonságában gyakran használták tréfás, ingerkedő kontextusban a „csúf” szót. Bíró Zoltán a korondi nyelvi humorról írva (1997) is említ ilyen eseteket: például amikor egyik adatközlője elmeséli, hogy gyermekkorában egy rokona rendszeresen „kurvapecének” szólította őt – aminek okát soha nem tudta megfejteni. Tény viszont, hogy rettenetesen bántotta, annyira, hogy felnőttkorában is felindultsággal mesélte Bíró Zoltánnak az esetet. Az ilyesféle kifejezések, szólások, megjegyzések további témái lehetnének egy beszédetnográfiai vizsgálatnak.

Más. Tanulmányomnak ugyan nem témája, mégsem tudom legalább egy lábjegyzetbeli megjegyzés nélkül hagyni, hogy a néprajzi irodalomban túl gyakran „archaikusként” leírt és lefényképezett moldvai csángók között a modern városi divat számos eleme ismert és elterjedt ma már, így a *fülbevaló fiúk általi* viselése is.

Ez a rendkívül magas szám ugyanakkor minden bizonnyal a „sátoros ünnep” következménye (is): ilyenkor, a húsvéti misékre menet, illetve azokról jövet szinte a teljes falu mozgásban van, illetve a kertkapuk előtt „tanácsol”. Ezen alkalmak során, amikor a falu nyilvános terében való megjelenés gyakorlatilag kötelező,¹⁷ az emberek – lészpedi szóhasználatával élve: a „világ” – elkerülhetetlenül a mindennapinál gyakoribb érintkezésbe kerül(nek) egymással. Így mintegy sűrített, ideális mintáját kapjuk az ilyenkor szokásos viselkedésmódnak, a különféle „szólásoknak”. Nyilvánvaló, hogy egyszerű vasárnap, vagy pláne hétköznapi a kapcsolat nem ennyire élénk, a mozgás nem ilyen nagy, de ettől a kapcsolattartást, illetve annak ritualizált formáit irányító látens szabályok csak világosabbá válnak.

A verbális megnyilvánulásokat, azaz beszédaktusokat elemezve több dolog is feltűnik. Először is világosan látszik, hogy a „szólás” túlnyomó többségben a másik fél (aki mellett elhaladunk, aki szembe jön velünk, akit utolérünk stb.) által *éppen végzett cselekvésre* utal, azt szögezi le vagy rögzíti: „esznek”, „tanácsolnak”, „kiültél, ugye”, „etetsz”, „s vásárol, ugye”, „süttetődnek”, „toszogálják kentek is” stb. Ez nyilvánvalóan nem tudakozódás, nem közvetett vagy közvetlen információszerezés – sokkal inkább a más módon: látás, hallás, térérzékelés stb. révén észlelt információ *rögzítése*. Jelzése, regisztrálása annak, hogy 'látlak, tudom ki vagy és mit csinálsz', illetve annak, hogy: 'én is ugyanazt teszem'. Erre mutatnak az olyan, a végletekig leegyszerűsödött formulák, mint a „Te is”, amiben kimondatlanul benne van, hogy 'én ezt meg ezt csinálom, és érzékelem, hogy te is ugyanazt teszed'. Azaz, e formulák által az egymást és a közös életformát kölcsönösen jól ismerő emberek nyilvánítják ki, erősítik meg mindennapi kapcsolataikat. Ezért nem kíván a „kérdés” – az esetek túlnyomó többségében – választ sem (legfeljebb egy „há”-t), s ezért van az, hogy a „kérdés” legalább annyira kijelentő módban, mint kérdés formájában hangzik el. Ennek fényében válik érthetővé az is, hogy a feljegyzett beszédaktusok között alig egy-kettő van, ahol valami érdemi információ közlésére került sor, illetve ahol valódi kérdésfeltevés, és azt követő információcsere hangzott el. Ilyen a „Merre indultak, mentek?”, amit ugyanakkor *nem* követett válasz, illetve – ha akarom – a „Gyűlést csináltok?”, amire az „Eljöttünk a szomszédba” felelet következett – bár valójában még ez utóbbi is felfogható inkább egy megerősítő „igen”-ként, hisz új, érdemi információ közlésére itt sem került sor.

A közös életvilág újratereztésén túlmenően e beszédaktusokban azonban időnként benne van valamiféle – néha nem túl rejtett – értékítélet, helyeslés vagy helytelenítés is. Legkirívóbb példája ennek a fülbevalót viselő fiúunoka feddése („Te csúf!”) volt; de ide tartozik a napszemüveget viselő gyermek megszólása („Szökjenek ki a külsők, s a belsők

¹⁷ Házigazdánk, Puskás Anna néni kevéssel nagyszombat esti érkezésünk után már a 22 órás misére invitált bennünket; majd vasárnap és hétfőn is magától értetődő természetességgel vettünk részt a miséken, amelyeken a helyi pap állítása szerint 3000 ember volt jelen! Az újonnan épített, hatalmas templomban számításaim szerint közel 600 ülőhely van, befogadóképessége több mint ezer fő, az áldozás, *három* pappal, teljes 10 percig tartott (! órával mértem). Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az ünnepi mise során a „teljes” falu megjelenik az ünnep nyilvános terében.

maradjanak meg”), vagy az éppen fényképezett asszonyok intése is: „Ne lépjenek nagyokat, mert nem jönnek jól ki”! Azaz mindaz, ami a falu zárt társadalmában történik, a falu egészségének figyelő szeme, helyeslése vagy elutasítása mellett zajlik. A beszédaktus tehát mégsem pusztán valamiféle „ártatlan” regisztrálása mindannak, ami történik; legalább annyira emlékezteti is a beszédesemény résztvevőit, hogy *amit tesznek, a falu szeme látára teszik*, s hogy a falu normáitól eltérni nem szabad – hacsak ki nem akarják tenni magukat annak, hogy a falu a nyelvére veszi őket. A közvetlen értékítéletet kifejező szólások száma azonban még így is elenyészően alacsony a feljegyzett beszédaktusok között.

Végezetül feltűnő az is, hogy a „valódi” köszönések, a „Dicsértessék!” vagy „Isten áldja (meg)” típusú üdvözlő formák aránya rendkívül alacsony a „szólásokéhoz” képest¹⁸. Mindössze e két, fent említett forma hangzott el, az is egyszer-egyszer, tehát a 21 beszédaktushoz képest százalékos arányuk az összes 1/10-ét teszi ki. Ez mindenképpen a szólás – köszönéshez viszonyított – fontosságára utal: arra, amit a témához végzett utángyűjtés során Nyisztor Tinka úgy fogalmazott meg, hogy „köszönni mindenkinek kell, de szólni, az kitüntetés [...] Fontosabb szerepet tulajdonítok az illetőnek [...] És akkor az [akinek szól] automatikusan közeli rokon vagy ismerős”.

Evvél el is érkeztünk tanulmányunk következő részéhez. Mivel – mint volt róla szó – a témát nem volt módom a helyszínen lezárni, két ideiglenesen Budapesten tartózkodó, moldvai csángó származású néprajzost, a pusztinai Nyisztor Tinkát (a továbbiakban NyT) és a magyarfalusi Iancu Laurát (IL) kértem meg, hogy segítsenek anyagomat kiegészíteni és értékelni.¹⁹ Az itt következőket a velük folytatott beszélgetésnek, az ő szívességüknek köszönhetem.

Mindenekelőtt a cselekvés megnevezése mindkettejük szerint „szólás, köszönés helyett” (IL), csakhogy a kifejezés sokkal inkább igei formában él, mint főnévként: „szólni valakinek”, „szólni neki”; „elmentek és köszöntek” illetve „elmentek és szóltak”²⁰. Az anya a gyermekét így tanította: „köszönjél, nehogy elmenj mellette és ne szólj!”. Ez a tény, tehát az, hogy „a köszönés elvart” (mint ez a példa is mutatja, főnévi formában inkább a „köszönés” szót használják, és „köszönés” illetve „szólás” szorosán összetartozik a tudatukban), a beszélgetések során számtalan formában megfogalmazódott: „Ha elmegyek valaki mellett, és nem szólok: »olyan kevély, hogy nem is szól az embernek az úton«, ezt mondják rólam”. (IL) „Szólsz-e az embereknek, amikor elmész mellettük?” – kérdezik a gyermektől. „Láttam a lányodat és nagyon szépen szólt” – mondják később a szülőjének.

¹⁸ Külsőrekecsinben Trunchi Péter szerint „Minden köszönési módot helyettesíthet az *Isten ágya meg*, melyre válasz: *megágya Isten*. Ez nincs napszakhoz kötve, és bármikor használhatjuk” (Trunchi 2005: 15).

¹⁹ Nyisztor Tinka jelenleg PhD dolgozatát írja, Iancu Laura másodéves levelező hallgató a Szegedi Tudományegyetem Néprajz szakán. Nyisztor Tinkával a beszélgetésre 2005. február 28-án, Iancu Laurával pedig 2005. március 3-án került sor, mindkét alkalommal az MTA Néprajzi Kutatóintézetében.

²⁰ Trunchi Péter Külsőrekecsinről szólva ugyanezt mondja: „Jellemző a településre, hogy köszönés helyett gyakran szólítgatás van. Magát a köszönést is csak köszönetet mondani értelemben használják, az emberek pedig szólnak egymásnak, nem köszönnek” (Trunchi 2005: 15).

„Tegnap találkoztam Annának a fiával [mindenki tudja, hogy 5 éve a városban él, ezért ritkán fordul elő a faluban] és olyan szépen szólt”. (IL)

Azt, aki nem szól, tehát illetlenül viselkedik, rendreutasítják vagy kibeszélik: „Ha nem is az anyukámnak mondják el [...] de, ha valaki kapál, annak, akivel kapál, elmondja: »olyan kevély X, hogy nem is szól«, és „Az biztos, hogy téma lesz. Inkább törődnek veled, minthogy szó nélkül hagynák” (IL). Ezt alátámasztandó mesélte el IL, hogy a falujában volt egy öregember, akitől gyermekkorában nagyon félt, mert „szigorú” volt. Egyszer – féltelmében – elsietett mellette, anélkül, hogy szólt volna neki. Az öreg azonnal rendre utasította: „minek nem szólsz, gyermek”, „minek nem nyitod ki a szájad”. Tehát a kicsikkel szemben azon nyomban, a helyszínen élnek a rendreutasítás eszközével; a nagyobbakra már nem szólnak rá így, közvetlenül, csak kibeszélik, mint a fenti „kapálós” példa mutatja. Vagy esetleg otthon, a férj fog odaszólni a feleségének: „tanítsd meg a gyermekedet szólni” (IL).²¹

Ez utóbbi példa felveti a „szólás” mint beszéd vagy folklórműfaj, illetve mint viselkedés- vagy magatartásforma *tanulásának* a kérdését. „Egy valamire tanítanak: szólni kell a faluban”, fogalmazta meg ezzel kapcsolatban általánosságban a szabályt IL. A tanítás, mint fentebb is láttuk, magára a szólás szabályára vagy kötelezettségére vonatkozik, a szólás konkrét formáit azonban – miként a kultúra egyéb területein, különösképpen a folklórműfajok esetében szokás – már belenevelkedés révén sajátítják el. Érdekes történetet mesélt el ezzel kapcsolatban NyT, akinek húga Sepsiszentgyörgyre ment férjhez. Amikor unokaöccsei ellátogattak hozzá Pusztinára, így tanította őket: „Ide figyeljtek, ez falu. Itt mindenkinek köszönni kell. Úgy köszönjétek: »Dicsértessék Jézuskának szent neve«”!²² Csakhogy azok kis idő múlva panaszkodva jöttek hozzá: „Tinka, itten meg se várják, hogy köszönjünk, rögtön megkérdik: »kié vagy«, »ki az anyó« [nagyanyád]” – ami jól mutatja a szólás funkcionálását, s egyben egyik lehetséges értelmét is: az információszerzést, illetve az illető személy elhelyezését a falu társadalmán belül²³. Nem véletlen, hogy a kérdésre adott választ, unokaöccsei illemlre tanítását NyT az alábbi felvilágosítással zárta le: „Ha azt akarjátok, hogy *fagyit vegyenek nektek* (értsd: hogy kényeztetni való rokonnak fogadjanak el benneteket, VG), így kell mondjátok: »A Dani-Péter-Magdóé«”!

A szólás elmaradása a fentiek értelmében udvariatlan, goromba cselekedet: „Nem szólni valakinek, az totál harag” (NyT). Más esetekben viszont közösségi elítélést vagy legalábbis zavart tükröz. Igen érdekes e tekintetben az ugyancsak általa elmondott történet: az 1970-es években hosszabb ideig élt Sepsiszentgyörgyön, ahol bizonyos „városi” szokásokat is felvett, mint például a mezei munkák alatt, a nyári melegben rövidnadrág viselése – ami akkor

²¹ Trunchi Péter szerint: „Aki valahová belép, látogatóba megy vagy üzletbe toppan be, nemtől függetlenül köszönéssel tartozik az ott tartózkodóknak. Ha valaki nem tartja be ezt a követelményt, jogosan neveletlennek, műveletlennek tartják. Moldvai szójárás szerint, aki nem köszön, annak hiányzik az otthoni hét éve.” (Trunchi 2005: 14)

²² Ez gyermekek számára használatos formula; a felnőtt változata „Jézusnak szent neve” lenne.

²³ Szemben az általam korábban bemutatott situációkkal, ebben az esetben valódi információszerzésről van szó – s épp e tényre utal a köszönés/szólás során létrejövő szerepcseré: az, hogy a falubeliek meg se várva a fiatalok illő köszönését, megfordítják a viszonyt, és előre kérdeznak. A kérdésre még visszatérek.

otthon, Pusztinán még illetlenségnek számított. Valamikor 1974–75 táján egyszer együtt kapáltak édesanyjával a földjükön. Akkoriban még mindenki tudta, kinek hol volt a földje, s a „földszomszédok”, ahogy illik, találkozáskor üdvözölték is egymást, „szóltak egymásnak”. Ez alkalommal azonban a mellettük elhaladó férfiak egyszerűen lesütötték a szemüket és úgy mentek el mellettük, mintha észre sem vették volna őket, egy szó, egy hang sem hagyta el az ajkukat! „Anyám minden egyes elhaladót észrevett és szóvá tette: »ez se köszönt, az se szólt«. Mert erkölestelen volt. Szégyellték az én szégyenemet”. Csakhogy ez inkább zavar, mint rosszallás jele volt: „úgy csináltak, mintha nem is láttak volna meg, mondván, »ezt ők nem is látták«. Pedig kellő távolságban voltunk, úgyhogy illett volna köszönniük. A nők azért szóltak, vagy köszöntek. A férfiak viszont nem”. Ebből tudja, ebből sejti – így utólag –, hogy zavarban voltak, s zavaruknak a szólás elhagyásával adtak kifejezést.

Ami mármost a szólás kontextusát illeti, nyilvánvaló – és ezt mind NyT mind IL hangsúlyozta is –, hogy az egész beszédeseménynek előfeltétele az egy faluba való tartozás, egymás kölcsönös és bensőséges ismerete, az előzetes tudás, az, hogy „mindenki mindenkit ismer”, kinézetre, viselkedésre, szokásaira nézve, a legkisebb részletekig menően. „Tudom, ki, hol lakik, ki kinek a rokona, hány éves, hogy hívják. Tudom, hogy otthonról jön, és látom, értem, hogy *ahhoz képest* valamerre megy, *a térben el tudom helyezni*. Ha távolodik az otthonától, azt kérdelem: »merre indult«, »jövöget«, »hoa menen«” (IL) [kiemelés tőlem – V. G.]²⁴. „A csoporton belül nagyon jól kell ismerni az embereket, hogy ezeket a formulákat jól tudd használni. Például megyünk a templomba, és mindenki egy irányba megy, ismerjük egymást. Akkor mondom: »jöttök-e«, »mennek-e«?” (NyT). „Aki köszön, szól, tudja [ki a másik, ismeri a szituációt, V. G.], egy szót odadob az embernek, *tudom, hogy csak hazafele tarthat*” [kiemelés tőlem, V. G.]. Egy ilyen példa: „ha én ki a mezőre megyek, és ők onnan visszafelé jönnek. Tudom, mert látom a vállukon a kapát, az üres tarisznyát. Ilyenkor azt mondom: »hazafelé«. Lehet, hogy ez nem igaz, de valószínű. Vagy azt mondom: »mára ennyi volt«. Ha a szomszédoddal találkozom: »megjárta, néni Mari«, »merre járt«, »hoa járt«” (IL).

Éppen e miatt az előzetes tudás miatt nem működik – mert nem működhet! – a szólás szokása idegenekkel kapcsolatban. És itt kell visszautalnunk a Frake idézettel kapcsolatban feltett kérdésre, hogy vajon el tudja-e játszani a falu színpadán, az üdvözlések során „színre vitt” jelenetekben egy idegen a bennfentes falubeli szerepét? „Ha tudom, hol lakik, kérdezhetem: »merre jártál«. De ha idegen vagyok, hiába akarok közvetlenebb kapcsolatot, felsülök. [Ilyenkor a megszólított] nézi a földet, nem tudja, mihez kezdjen!” (NyT)²⁵

²⁴ Külsőrekecsinben „a fényes nappal, úton való találkozáskor változnak a köszönési módok attól függően, hogy a személyek éppen hova tartanak. Ha olyan személyt szólítunk meg, aki a lakásától távozik, a köszönési forma *elindult-e?* erre a válasz *elindulék*. Ellenkező esetben a *megjárta-e?* kérdésre a válasz *megjárám*.” (Trunchi 2005: 15)

²⁵ Trunchi Péter szerint a köszönés/szólás „értelmét a helybeli szokásrendszer ismerete nélkül nem minden esetben érthetünk [érthetjük] meg... meglepődhetünk, ha köszönésünk érthetlenségére nem kapunk választ. Pl.: ha betévedünk valamelyik csángó település vegyes üzletébe és az elárusító hölgynek kezét csókolomot köszönünk, annak ellenére, hogy mi rettentően udvariasak vagyunk, nem biztos, hogy a hölgy magabiztosan és szemünkbe tekintve fog válaszolni, ti. számára ez a köszönési mód ismeretlen lehet, és hirtelen kétségbe eshet” (Trunchi 2005: 14.).

„Ha idegen van a faluban, valaki számára mindig idegen lesz”, velük kapcsolatban pedig egészen más az udvariassági illemlétek: ők [illetve nekik] „jó napot”, „jó reggelt” stb. köszönnek. „Ha nem így szól, köszön, azonnal leállítják [és megkérdik]: »maga kicsoda, kicsodának a gyermeke«, »ugyan biza, ki is vagy te?« – mert azt hiszik, hogy régi ismerős, csak a hosszú távollét alatt felismerhetetlenül megváltozott a kinézete” (IL). „Ha idegen létemre úgy viselkednék, mint aki a faluba tartozik, és úgy szólnék, megszólnának: »maga valamit tud, maga miért tud valamit?«” (IL). Tehát az egész beszédhelyzet előfeltétele, hogy „mindenképp tudnom-ismernem kell az illetőt, és a helyét a faluban” (IL) – illetve öneki is engem!

Ezért van az, hogy amikor saját falujukon kívülre, idegen faluba kerülnek, maguk is „Jó napot”-tal köszönnek. IL például, saját elmondása szerint Lábnyiban, egy Magyarfalutól nem túl távoli faluban, kizárólag evvel a köszönésként élt, amikor látogatóba ment oda. Ezért jött zavarba a pusztinai NyT is, amikor egyszer Rekecsinbe, tehát egy számára idegen faluba tartva, a hegyen egy szembejövő asszony odaszólt neki: „megjárt-e”? – mert nem tudta, hogy ilyen helyzetben, ismeretlenként-ismeretlenül, mit kell mondania! Így aztán hazatérve Pusztinába első dolga volt, hogy megkérdezze otthon, mi lett volna a helyes válasz. [Az, hogy „megjártam” – tudta meg, vagyis a kérdésfeltevésben kódolva van a válasz, még az ilyen szituációban is.] És ezért van az – bár ez már egy további kérdést: a státusz kérdését is felveti – hogy még a falubeli „idegennel” vagy „kívülállóval”, a pappal és a tanítóval való viszonyban sem működik a szó. IL elmondta, hogy bár házukból a helybéli pap kertjére rálát, s így naponta többször is találkozik vele, sohasem „szól” neki, még románul sem; neki a „hivatalos” köszönés, a „Dicsértessék” dukál, vagy a „Jó napot adjon az Isten”, amire a válasz mindig „adjon az Isten”. (Ez a köszönés csak annyiban variálódik, hogy vasárnap inkább az „Isten áldja meg” formula a szokásos.)

Ami mármint a köszönés, szóhasználat formáit illeti, általában²⁶ „arra a cselekedetre kérdezzünk rá, amit éppen végeznek: ha kaszálnak – »kaszálnak«, ha kapálnak – »kapálnak« stb. Vagy: »még győznek-e«, »még nyugodjanak meg«. És ilyenkor mindig ’tükörválasz’ van: »győzünk«, »megnyugszunk« – vagyis avval az igével válaszolnak, amivel kérdezték őket. „Csak úgy visszamondják az igét”, „még nem fáradtunk el” (IL)²⁷. A szóhasználat „mindig arra a cselekvésre irányul, amit az ismerősöm csinál. Például: elmegyek valaki mellett, aki vizet merít. »Vizet merít«, mondom. Nem akarok semmit tudni, de annál jobban ismerem, hogy egy köszönéssel elintézzem”. Vagy: „a háztetőn férfiak dolgoznak. Elmegyek a ház előtt. »Fedik?« A válasz: »fedjük«. Elmehetnek mellettük, mert messze vannak [kiemelés tőlem – V. G.], és nem vennék sértésnek, ha nem szólok hozzájuk”. (NyT).

²⁶ Mint láttuk, ellenpéldák is vannak – ezért az általánosságban mozgó megfogalmazás.

²⁷ Trunchi Péter ugyanerről számol be, Külsőrekenyénél: „Ezek a köszönési formák a falubelieknél egészen természetesen, ahogy az is, hogy a megszólított alany cselekvésére kérdezzünk rá. Talán ez a leggyakoribb, és azt fejezi ki, hogy észleltük a másik falubelit és a cselekvést, amit végez” (Trunchi 2005: 15) [kiemelés tőlem – V. G.]. Vagy: „Ha történetesen mezei úton haladunk és munkásokat látunk, akiknek köszönni szeretnénk, akkor falusi szokás szerint a cselekvésükre kell rákérdeznünk, pl. *kapálják-e meg?*; *kaszálják-e le?*; *arassák-e le?*; *szedik-e le?* (a szőlőt); *verik-e le?* (szilvát, diót, stb. a fáról); *nyugosznak-e meg?* (pihennek-e) stb. Minderre azt a választ kapják, hogy igen.” (Trunchi 2005:16)

Ez utóbbi mondat egyben átvezet bennünket a beszédaktus szereplői közötti távolság kérdéséhez. Nyilvánvaló: egy bizonyos távolságon túl a köszönés, szólás lehetetlen, vagy legalábbis értelmetlen lenne. „A köszönés csak úgy megy, ha meghallja az illető. A »dicsértesség«-et csúfság lenne ordibálni”. De minden a helyszíntől függ, mert „ha a mezőn megyek és nem is látom, de tudom [hogy ki van ott], ott lehet kiabálni” (NyT). Vagy: „a mezőn, ott nagy a táv. Eleve tudom, hogy ki az, aki ott van, ott lehet. Akkor nagy távról is odaszólok, hogy «mit csinálnak». De ha messze vannak, [esetleg] nem szólok. Aztán előfordul(hat), hogy a templomban, vecsernyén odaszól nekem: »ejnye-bejnye« [...] de hát nem ismertem fel, vagy nem tudtam, hogy az a föld az övé!” (NyT) Ugyanezt IL a következőképp fogalmazta meg: „ha lejtőn megyek és látom a kertben, hátul [az illetőt], de nehéz felismerni a személyt – nem szólok”. Mert: „a kiabálásig nem megy el a dolog”. Végső soron tehát nagyobb távolság esetén az, hogy szólnak-e egymáshoz vagy nem, a kontextus, illetve a beszédaktusban résztvevők személyközi kapcsolatainak a függvénye: a relatív „től-ig” határokon belül mindenki maga dönti el, hogy szól-e a másikhoz vagy nem – viselve természetesen a következményeit annak, hogy a másik fél esetleg úgy ítéli meg: mégis illetet volna köszönnie.

Közelebbi távolság esetén, utcán vagy szabadban a beszédhelyzet szempontjából háromféle alapszituáció van: a) amikor valaki elmegy valaki(k) mellett; b) amikor valaki szembetalálkozik valakivel vagy valakikkel; c) amikor valaki utolér valaki(ke)t. További lehetséges d) szituáció az, amikor valaki megérkezik valahova (egy házba, templomba, boltba, orvosi rendelőbe), ahol mások már tartózkodnak, tehát amikor a szabadból egy zárt térbe kerül be²⁸. A távolság, illetve a szólás szabályai minden esetben mások és mások. A) esetben mindig „az köszön, aki elmegy mellette” (NyT), vagy „az szól, aki elmegy a másik előtt” (IL) – tehát a Jávor Kata által említett általános törvény, hogy mindig a mozgásban lévő köszön a statikus helyzetben lévő, álló-ülő-mozdulatlan egyénnek, itt is éltben van.

Bonyolultabb ennél a b) eset, amikor mindkét fél mozgásban van, amikor szembetalálkoznak egymással. Itt, akárcsak a magunk „városi” kultúrájában, nyilvánvalóan további tényezők (kor, nem, társadalmi státus) is bejátszanak abba, hogy ki köszön kinek. A norma általában az, hogy „a fiatalabb szólítja meg az öregebbet” illetve „mindig a kisebb kell szólítsa a nagyobbat, az idősebbet” (NyT), más megfogalmazásban: „fiatal köszön előre az idősebbnek, illetve az alsórendű a felsőbbrendűnek. Ha ugyanaz a kategória, sokszor úgy van, hogy egyszerre szólnak” (IL). De ezen az általános szabályon belül számos variáció, sőt kivétel is lehet: „Előfordul fordítva is: az öregebb nem várja meg, hogy azt mondjam neki, »dicsértesség« – és ilyenkor valóban illik, hogy elmondjam, mit csinálok, merre megyek. Mert tényleg tudni akarja!” (NyT). Ilyet, hogy az idősebb előre köszön a fiatalabbnak, magam is láttam: ilyen volt az az eset, amikor Puskás Anna néni „Mit csináltok?”-kal üdvözölte a szembejövő fiatalokat. A lehetséges változatokat tovább véve, szembetalálkozó

²⁸ Itt, mint ahogy az egész tanulmányban, valójában a *találkozáskori* vagy *érkezéskori* szituációt elemzem, mivel akkor kerül sor „szólásra”. A *búcsúzáskori* üdvözlésformák már inkább a „valódi” köszönés kategóriájába tartoznak – de épp azt váltja ki a szólás.

nők és férfiak között nem elvart az sem – saját, városi kultúránktól eltérően –, hogy a férfi köszönjön előre a nőnek. Sokkal inkább életkora és a köztük lévő viszony fogja megszabni, hogy ki szólítja meg a másikat elsőként. Az ilyen, és hasonló szituációk eredményezhetik azt, hogy az elvek elmagyarázása előtt IL először eltűnődött: „természetes, hogy van köszönés, de hogy melyik ponton és ki részéről, nem tudom”.

Külön kérdés a szembejövők közti távolság, az a határ vagy – nevezzük így – beszéd-küszöb, amelyen túl már nem illik hallgatni. Magam élesen emlékszem egy esetre, amikor Lészpeden két szembetalálkozó nő szinte az utolsó pillanatig várt egymásra a szólással, s csak az utolsó pillanatban, amikor már szinte elhaladtak egymás mellett, mintegy félig visszafordulva szóltak egymáshoz. NyT és IL egybehangzóan így kommentálta az esetet, amikor – külön-külön – elmeséltem nekik: „mindketten kíváncsiak voltak, hogy a másik köszön-e neki” (IL), illetve „egyik se tudta, mit akar kezdeni a másikkal” (NyT). A távolságot ugyanis az határozza meg, hogy mi a célom a szembejövővel: „ha le akarom állítani, minimum három méterről megszólítom, hogy legyen idő. Minél rövidebbre akarom zárni a tárgyalást, annál később szólok” (NyT). És: „[Az ember] teljesen közel se várja be a szemközt jövőt. Körülbelül két méterre vár. Mert különben negatív jelzés: azon volt, hogy ne köszönjön, aztán mégis kinyitotta a száját”.

Ilyen esetben egyébként – akárcsak az általunk ismert „városi” esetekben – sokat számít a szemkontaktus, s az, hogy ki akarja kikényszeríteni a másiktól az előre köszönést, mintegy tudatosítva benne alárendelt pozícióját. Az egymásra nézés azonban, mint ahogy bármiféle egyéb testi gesztus (mosolygás, fejbiccentés stb.) is, egyáltalán nem kötelező. Igen gyakori, hogy az egymással szembe közeledők hosszú ideig lesütik a szemüket, s csak egy pillanatra, amikor már közel vannak egymáshoz, és szólni készülnek, emelik fel a tekintetüket: „Talán ilyenkor nem is nézek rá”, „A szemkontaktus vagy a felismerés nem fontos”, „Lesütöm a fejem”, „Tudat alatt úgyis tudom, hogy köszönni fog. Lehet, hogy egy kavicsba rúgok bele, vagy énekelek, de köszönésnek fogja venni” – magyarázta IL. Ez a szabály azonban a *közeli rokonokra vagy ismerősökre* nem érvényes: „rokonra, keresztapára rátekintek, nevéen nevezem”, de az idegent nem. Ha tudom, hogy ki a szembejövő, akkor „megtekintem és úgy szólok neki”, tehát, „ha felismerjük egymást, akkor szólunk” (IL). Velük, a közeli rokonokkal, ismerősökkel kapcsolatban merül fel lehetséges fejleményként a *leállás* kérdése is. Ez azonban nem túl gyakori: [Az ember] „akkor áll le, ha valami összeköti őket”, ha „rokon, koma, szomszéd”, vagy ha valami „aktuális ügy miatt viszony van köztük”, azaz „Ha valami miatt meg akar állni” (IL). Különben csak szólnak egymáshoz, majd elhaladva egymás mellett, leállás nélkül folytatják útjukat.

Az előzőekben tárgyalt b) helyzetre nagyon hasonlít a következő c) szituáció, amikor valaki utolér valakit: „Ha beérek valakit, akkor szinte, ahogy utolérem és elhagyom, épp [amikor] mellette járok, akkor szólok neki” (IL). Ilyen esetben tehát a norma mindig az, hogy aki beéri a másikat, az szólítja meg az előtte haladót. „Ha én gyorsabb vagyok, és valakit utolérek, és tudom, hogy hazafelé megy, [akkor én szólok neki]: „megjárta”, „merre járt”, „jövőget”. Magyarfaluban egyébként „a nevet mindig hozzá mondják” a szóláshoz, azaz a beszédaktus csak úgy teljes, vagy illedelmes, ha a keresztnév, vagy a megszólítás is követi: „jövőget, Bácsi Isti”, „megjárta, keresztanya” stb. Az egymás melletti elhaladást

megelőzően viszont szemkontaktusról természetesen nem lehet szó, az a tény pedig, hogy utolértünk valakit, azaz sietünk, eleve valószínűtlenné teszi a leállás, illetve a hosszabb beszélgetés lehetőségét.

Végezetül az utolsó d) szituáció az, amikor valaki megérkezik valahova, valamiféle nyilvános helyre, templomba, boltba, orvosi rendelőbe stb., ahol más(ok) már tartózkodik/nak. Ilyenkor, a kontextus függvényében többféle variáció is elképzelhető. A templomba érve például, a helyükre ülve általában oda szokás szólni a padszomszédnak: „itt van-e”? (NyT), de nyilvánvalóan nem lehet üdvözölni az egész templomi gyülekezetet. Egy orvosi rendelőben, tehát szűkebb helyen, ahol ráadásul jobban illetve kevésbé ismert személyek: rokonok, ismerősök, sőt idegenek is jelen lehetnek, a kérdés már másképp merül fel. Elképzelhető, hogy ilyenkor a belépő formálisan köszön a „Jó napot”, „Dicsértessék” vagy más egyéb elfogadott köszönésformákkal, és nem szól senkihez. Viszont az is elképzelhető, hogy odaszól valakinek, akit ismer, akivel közvetlenebb kapcsolatban áll, mert például szomszédok, a földjeik egymás mellett vannak, mert egy korosztályba tartoznak stb. Ez azonban feleslegessé, illetve elhagyhatóvá teszi a köszönést. „Ha már szólok valakinek, kiváltottam a köszönést vele”. „A rendelőben például végignézek, látom őket, egyszerre sokan vannak. Lehet, hogy [a köszönést] kiváltom: »itt vannak-e! Vagy: »mit csinálunk«. Ebbe mindnyájan beleértődnek” (NyT).

Felmerül a kérdés, igényel-e egyáltalán a szólás választ? A kérdés már csak azért is jogos, mert – mint volt róla szó – a szólás legalább annyira kijelentés, mint kérdés, a hangsúly alapján legalábbis nehezen eldönthető, hogy a kettő közül melyikkel van dolgunk. Emlékeim szerint Lészpeden távolról sem követett minden szólást választ²⁹, ám kérdésekre IL habozás nélkül kijelentette, hogy Magyarfaluban mindig „válasz van nálunk”! Még akkor is, ha valaki elmegy valaki előtt és le sem áll, legalább egy „igen”-t vagy egy „há”-t mondanak, „az nem marad(hat) el”. A norma tehát mindenképpen az, hogy válaszolni kell,³⁰ s további megfigyelések feladata lesz eldönteni, hogy a normának a gyakorlat megfelel-e, vagy – mint az oly gyakran történik bármiféle társadalomban – az elmélet és a gyakorlat eltér egymástól.

Amikor viszont válasz van, mint fentebb láttuk, az általában „tükörválasz”. Ha az ige „beszélgetnek” vagy „tanácsolnak” volt, a válaszban megismétlik ugyanazt: „Beszélgetnek, keresztanyó?” „Há igen, beszélgetünk”. Még az olyan kérdéseknél is, mint a „Merre indultál?”, ahol az ige megismétlése nem lehetséges, mert értelmetlen lenne, a legtöbb esetben valamiféle kitérő, semleges választ fogunk kapni: „Ne, itt le”³¹, „Ne eljártam”, „Ne, csak ide jártam a szomszédba”. Mert ahogy „a szólás diszkrét, nincs célja, csak illem”, és „nem

²⁹ Mint már utaltam rá, visszatekintve megfigyeléseim és feljegyzéseim távolról sem kielégítőek, ezért utólag inkább adok hitelt IL illetve NyT véleményének, mint saját emlékeimnek.

³⁰ Hasonló értelemben ír Bilibók (2005: 19) is: „Az üdvözléshez hozzátartozik a mindenkori érdeklődés: Merre járt(ok)?; Hova járt(ok)?; Merre megyen (mennek)? (Merre mejen (mennek)?); Mit csinál(nak)?; Jön-e (Jönnék-e)? Megtért(él)-e?; Megjárta(d)-e? (Ezeket a közelebbi rokoni vagy baráti kapcsolatban lévők használják. Előfordulása utal az érintett személyek bizalmasabb kapcsolatára. A válasz általában a kérdésnek megfelelő rövidebb vagy hosszabb felelet, amely a kapcsolatuk milyensége szerint alakul.)”

³¹ „Ne” = körülbelül „lásd hát”. „Ne, itt le” = „Lásd, hát itt lent jártam”.

akarom valójában megtudni, hol volt” (IL) [kiemelés tőlem – V. G.], úgy általában a válasz is diszkrét, annak sincs célja, az is csak illem – s ez a tény az, ami a szólást egyszerű kommunikációból ritualizált viselkedésformává változtatja, ennek köszönhetően válik a beszédaktus folklór jellegű szokássá.

Persze még itt is vannak kivételek. Az előbb láttuk, hogy noha a norma az, hogy a fiatalabb szólítja meg az öregebbet, előfordulhat fordítva is: „az öregebb nem várja meg, hogy azt mondjam neki, »dicsértessék« – és ilyenkor valóban illik, hogy elmondjam, mit csinálok, merre megyek. Mert tényleg tudni akarja” (NyT).³² De még ilyenkor is megtehetem, hogy azt válaszolom: „megyek a dologomba” – és ekkor ő tudni fogja, hogy „nincs kedvem tereferálni”, azaz a dolog nem rá tartozik (NyT).

Ami végül köszönés és szólás egymáshoz való viszonyát illeti, mint láttuk, elvben a kettő együtt jár, de a gyakorlatban inkább egymás *helyett* áll, és különböző típusú kapcsolatot fejez ki. Ahogy IL lényeglátóan összefoglalta: szólásra „hétköznap, cselekedet alkalmából, helyszíntől függetlenül”, köszönésre viszont akkor kerül sor, „amikor nem tudok mire rákérdezni.” A szólás, mint láttuk, szorosabb rokonságot, jobb ismeretséget, mélyebb barátságot, egyszóval közelebbi kapcsolatot feltételez, mint a köszönés. Ha semmit nem tudok arról a falusiról, akinek szólnom kell, még mindig köszönhetem a „jövöget”, „meneget” típusú megszólítással, de városi vagy falubeli „idegennek” egyértelműen a „valódi” köszönés jár: „jó napot” (adjon az Isten).

A fentiekben a („valódi”) köszönést kiváltó szólásokat, azaz a ritualizált és sztereotipizált beszédaktusokat tárgyaltam egy moldvai csángó falu, Lészped egy meghatározott beszédhelyzetének illetve beszédeseményének, az egymással való napi találkozásoknak a tükrében. Helyezzük most, befejezőképpen, a fentieket általánosabb keretekbe!

A terepmunkán alapuló modern antropológia és nyelvészet³³ alapító atyja, Bronislaw Malinowski 1923-ban elsőként hívta fel a figyelmet arra, amit ő a nyelv „fatikus” funkciójának nevezett: arra, hogy a nyelv nem csak, sőt sokszor egyáltalán nem a gondolatok átadásának eszköze, hanem legalább annyira a társadalmi kapcsolatok kiépítésének és fenntartásának a célját szolgálja. Idézem: „A fatikus kapcsolat [...] olyan beszédforma, amelyben a kapcsolat kötelékeit a szavak pusztja cseréje teremti meg [...] A fatikus kapcsolatszavak társadalmi funkciót töltenek be, és ez a legfontosabb céljuk [...] Minden megnyilatkozás olyan aktus, amely azt a közvetlen célt szolgálja, hogy ilyen vagy olyan társas érzülettel kapcsolja a beszélőt a hallgatóhoz [...] A nyelv ebben a funkcióban ismét nem a gondolkodás eszközeként, hanem cselekvésmódként jelenik meg előttünk [...] A fatikus érintkezés célja, hogy személyes kapcsolatot teremtsen az emberek között, akiket

³² Ebben az esetben a már említett szerepcseré ténye utal arra, hogy a szólás célja valódi információszerezés. A kérdésre még visszatérek.

³³ Bár Malinowski nyelvészeti jelentősége a magyar társadalomtudományok művelői között kevésbé ismert, külön könyv született a „londoni nyelvészeti iskoláról”, amelynek kialakulásában (R. Firth mellett) Malinowski kulcsszerepet játszott. Lásd Langendoen, D. T.: *The London School of Linguistics*. 1968.

a társas igény pusztá vágya hozott össze, és nem szolgálja semmiféle gondolat közlését...” (Malinowski 1923: 315–316).

Malinowski felismerését később a modern nyelvészet egyik meghatározó egyénisége, Roman Jakobson fejlesztette tovább (1960; magyarul 1972), aki a nyelv 6 funkcióját (emotív, referenciális, poétikai, fatikus, metanyelvi, konatív) elkülönítve egymástól így írt: „Vannak üzenetek, amelyeknek elsődleges céljuk, hogy létrehozzák, meghosszabbítsák vagy megszakítsák a kommunikációt, ellenőrizzék, hogy a csatorna működik-e (*Halló, hall engem?*), felébresszék a beszélők figyelmét vagy meggyőződjenek folyamatos figyelmükről (*Figyel?* Vagy Shakespeare-nél: *„Lend me your ears!”* Szó szerint: „Kölcsonőzzétek nekem fületeket!” És a csatorna túlsó végén: *„Üüm!”*). Ez a *kontaktusra* irányulás, vagy Malinowski műszavával élve *fatikus funkció* kifejezésre juthat szertartásossá vált formulák bőséges változatai, egész dialógusok által, amelyeknek egyetlen céljuk a kommunikáció meghosszabbítása [...] Az a törekvés, hogy elindítsák és fenntartsák a kommunikációt, az egymással csivitelő madarakra jellemző. Így a nyelv fatikus funkciója az egyetlen, amelyben nyelvük az emberekével közös vonást mutat. Ez ugyanakkor az első verbális funkció is, amelyet elsajátítanak a gyerekek. Ők készek a kommunikációra, mielőtt képesek volnának informatív közlemények adására vagy vételére” (Jakobson 1972: 238).

Jakobson nyomán aztán sokan és sokféleképpen próbálták a nyelv funkcióinak elméletét továbbfejleszteni.³⁴ A nyomukban Hymes a beszédetnográfiaiban a beszéd hét funkciója között említi a „kontaktusra irányuló” funkciót (Hymes 1975: 118–119), hangsúlyozva, hogy „általában egy adott beszédeseményben még akkor is egynél több funkció van jelen, ha csak egyetlen résztvevőt veszünk figyelembe. Jakobson ezt a problémát úgy oldja meg, hogy szerinte mindig egyszerre van jelen minden funkció, s egy adott beszédeseményt egy sajátos funkcióhierarchia jellemez [...] Nagy hiba lenne, ha úgy elemeznénk egy tényleges helyzetet, mintha abban minden alkotóelem egyetlen funkciót határozna meg...” (Hymes 1975: 124–125). Majd a fatikus közösségről szólva leszögezi: „Mindenesetre ha a fatikus közösség beszédfunkciónak számít a csoport viselkedésében, akkor empirikusan azonosítani kell, és meg kell adni olyan jellemzőit, mint a résztvevők és a helyzetek. Ha egyetemes lenne is a fatikus közösség, esetei és jelentősége csoportról csoportra más lehetne, s néprajzilag nem lehet egyetlen alkotóelemnek megfeleltetni.” (Hymes 1975: 127)

Jelen keretek között sem helye, sem értelme nincs annak, hogy a fatikus kommunikáció irodalmával, akárcsak a felsorolás szintjén is tovább foglalkozzunk. Elég legyen itt annyi, hogy mára a szociolingvisztikában majdhogynem közhelynek számít az olyan megállapítás, mint hogy a fatikus, azaz kapcsolattartó megnyilatkozásokat „nem állítástartalmuk, hanem inkább érzelmi értékük miatt használjuk, azt jelzik, hogy valaki szívesen beszél valaki mással, és hogy megnyit vagy nyitva tart egy kommunikációs csatornát. A fatikus megnyilatkozások valójában semmit sem közölnek, arra valóik inkább, hogy lehetővé tegyék a közlést, ha valakinek bármilyen következményekkel járó mondanivalója

³⁴ Magyarul lásd pl. Robinson 1977.

volna.” (Wardhaugh 1995: 257) Sőt, ezt a gondolatmenetet tovább vite „a kommunikáció jó része arra szolgál, hogy fennmaradjon egy adott társadalom, vagyis a kommunikáció egyik funkciója a társadalom fenntartása. A nyelvet a valóság fenntartására használják [...] (az etnográfia és etnometodológia) célja az, hogy megvizsgálja: hogyan működnek együtt az emberek, hogy fenntartsák a valóságot, és miképp használják a nyelvet e cél elérésének egyik eszközeként” (Wardhaugh 1995: 214). Ismét más megfogalmazásban: „a beszélés-etnográfiai kutatások [...] úgy tekintik a diskurzust, mint a tudás és a társas cselekvés kulturális mintáit továbbvivő és (újra)termelő fő »helyek« egyikét” (Duranti 1988, idézi Szalai 1999: 273).

Egy másik, rokon tudományág, a kommunikációelmélet képviselője, Griffin, hasonló szellemben ír (Griffin 2001). A kommunikációs elméletek között hét hagyományt vagy iskolát nevez meg, amelyből *egy* a szociokulturális hagyomány; ez a kommunikációra úgy tekint, mint a társadalmi valóság létrehozójára és megtestesítőjére. „A szociokulturális tradíció azon a feltételezésen alapul, hogy az emberek a kultúrát beszéd közben termelik újra és újra. Legtöbbször úgy gondoljuk, hogy a szavak a valóságot tükrözik. A szociokulturális felfogás szerint azonban ez gyakran fordítva történik. A valóságról alkotott képünket erősen befolyásolja a nyelv, amit gyerekkorunk óta használunk (Griffin 2001: 41). Majd ez után leszögezi: „A kortárs szociokulturális kutatók azt állítják, hogy »a valóság létrehozása, fenntartása, helyreállítása és átalakítása a kommunikációs folyamaton keresztül valósul meg«. Más szóval, az egymással beszélgető emberek közösen szerkesztik a saját társadalmi világukat.” (Griffin 2001: 43)

Mindezek után nyilván nem meglepetés, ha a lézpedi, sőt ezen túlmenően általában a szólás/szólításként leírt jelenség magyarázatát ezek között a keretek között keressük. Funkciója az elmondottak alapján mindenekelőtt elsősorban a fatikus érintkezés: egy közös mindennapi valóság megteremtése és fenntartása, a társas emberi kapcsolatok ápolása, a jó szándék és a tisztelet kifejezése. Erre utal minden adat: a beszédesemények ritualizált és sztereotipizált volta, a kérdő- és a kijelentőmód keveredése, a „kérdésre” adott, valódi információt nem tartalmazó „tükrőválaszok” döntő többsége, vagy maga az a tény, hogy rövid időn, néhány percen belüli, ismételt találkozás esetén is újfent „szólni” kell, „mert csak az a törvény, az a logika, ha két ember elmege egymás mellett, szólni kell egymásnak” (IL), hiszen olyan, hogy „se nem szólok, se nem köszönök, nincs” – ha viszont „szóltam, már megtettem a becsületet” (NyT).

Ilyen értelemben a fatikus kommunikáció túlmutat önmagán és az adott társadalom mindenkori emberi kapcsolatait tükrözi. Ezért mondhatta a kiélezett kisebbségi helyzetben, Pusztinán élő, és a moldvai csángók magyar identitásáért küzdő értelmiségi Nyisztor Tinka a marosvásárhelyi eseményekről szólva, hogy „a köszönésekből leszűr(het)tem, milyen állapotban van a falu velem szemben. Ha bizakodó, mindenki szívesen és előre köszönt nekem”, míg a zavargások után „mindenki lesütötte a fejét és elnézett. Ilyenkor leredukálódik minden a klasszikus köszönésformára: »Dicsértessék!«. *Úgyhogy a köszönési forma tulajdonképp egy kapcsolatteremtési forma, attól függően, hogy hogyan hangzik el. Mindig többet ki tud olvasni az ember egy ilyen szólásból, de a köszönésből is, mint ami történik az utcán*”.

A fatikus kommunikáció azonban polivalens jelenség, amelyet időnként valóban információcsere is kísér. Ilyen esetekben, mint láttuk, e tényre legtöbbször *szerepcseré* figyelmeztet: a valódi információra éhes kérdező megfordítja a szokásos viszonyt és a megszólítást meg sem várva, előre kérdez – az interakcionális diskurzus tranzakcionálissá válik. Ilyenkor többféle variáció is lehetséges. A moldvai csángóknál – már idéztük – „ilyenkor valóban illik, hogy elmondjam, mit csinálok, merre megyek. Mert tényleg tudni akarja!” (NyT) Nagy Ilona elmondásából azonban tudom, hogy másutt még az ilyen szituációkból is ki lehetett térni! A mátyusföldi Nagyfödemesen például, úgy 50 évvel ezelőtt, a sztereotip „hol voltál” kérdésre sztereotip kitérő-válasz volt szokásban: „seggbe sőt vágni, fingot mázsálni”!³⁵ Bármilyen hihetetlennek is tűnik, ez a durvának tűnő felelet nem volt sértő, még ha igaz is, hogy inkább idősebbek válaszoltak így a fiatalabbaknak, értésére adva, hogy semmi köze hozzá. Ami a fontos ebből a számunkra, az az, hogy az üdvözlésként feltett sztereotip kérdés, a „hol voltál”, itt is ismert volt, s hogy az előle való kitérés arra utal: fatikus kapcsolattartó szerepe volt.

Ezek után már csak egyetlen kérdés megválaszolása maradt hátra: a fatikus kommunikáció vajon kizárólag a moldvai csángók vagy általában a hagyományos keretek között élő vagy élt magyar parasztság sajátja-e? E tanulmánynak nem lehet célja akárcsak a szomszédos népek szólásainak beszédetnográfiai tárgyalása sem. Felületes tájékozódás is elég azonban ahhoz, hogy lássuk, hasonló szokással szinte mindenütt találkozunk. Berta Péter szívességéből tudom, hogy a nyáradkarácsonyfalvi cigány férfiak körében gyakori a „Fölkeltél?” „Még egyszer” [értsd: 'Megadta az Isten, hogy még egyszer felkelhessek'] vagy nők körében – legnagyobb dologidőben is – a „Mit csináltak?” „Ülünk” típusú sztereotip megszólítás vagy üdvözlés. Az alábbi román és lengyel adatokat Keszeg Vilmosnak köszönhetem: Henri Stahl, a román falukutatás módszertanában és kérdőívében „Az emberi viselkedés szabályai” fejezetben teszi fel a kérdést: „Ugyanazzal a formulával köszönnek-e, vagy beszélgetés tölti be az üdvözlés szerepét.” (Stahl 1937: 177) Thomas és Znaniecki a lengyel parasztokról írva szól a társas érintkezés ritualizálásáról, s ehhez kapcsolódóan a társadalmilag rögzített beszédmódokról (pl. „szép időnk van”) (Thomas–Znaniecki 2000: 257–258). E példákból egyenesen következik, hogy a jelenség a román és a lengyel kommunikációs gyakorlatban is ismert. Közismert az angolok „how do you do?” („Hogy van?”) üdvözlési formája, amire az illedelmes válasz – emlékszem, gyermekkoromban mennyire elképesztett! – a kérdés visszakérdezése: „how do you do?” A franciáknak is megvan a maguk hasonló megszólító formulája: „Ça va?” („Minden rendben van?” „Jól mennek a dolgok?”) Amire az obligát válasz ugyancsak a visszakérdezés: „Ça va?” A szmolenszki kormányzáság parasztjai közötti, különböző szituációkbeli jókívánóságokat/köszöntésformákat és viszontválaszokat elemezve egy század eleji szerző (Croon 1905) – negyed évszázaddal Marcel Mauss előtt! – egyenesen arról értekezik, hogy ezek

³⁵ Az utóbbi 30 évben ezt a válasz-formulát Nagy Ilona már nem hallotta.

az ajándék és viszontajándék funkcióját töltik be, azaz kapcsolatépítő szerepük van!³⁶ A példákat minden bizonnyal szaporítani lehetne.

A rendelkezésünkre álló kereteket azonban kimerítettük. Nem marad más hátra számunkra, mint a tanulmányt Keszeg Vilmos egy, a fatikus üdvözlések lényegét megvilágító anekdotájával zárni: „Az én gyermekkori világomban is ugyanez volt a gyakorlat. A családukba néhány éve bekerült egy román vicc. Néha ennek a poénjával élcelődünk egymással. Iuon bácsi a ház előtti padon üldögél. Arra megy egy falubelije. – Üldögél és gondolkodik? – kérdi Iuon bácsitól. – Nem, csak üldögélek – válaszol Iuon bácsi.”³⁷

Szakirodalom

BILIBÓK Jenő

2005 A köszönés Pusztinán. *Moldvai Magyarság* 15. (4) 19–20.

BÍRÓ Zoltán

1997 *Hétköznapi humorvilág*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja-Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda

BÍRÓ Zoltán – GAGYI József – PÉNTEK János

1987 *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

BÓDI Zsuzsa

1995 Üdvözlési formák két oláh cigány közösségben. *Rom Som*. (1) 32–41.

CROON, Robert

1905 Grussformeln russischer Bauern im Gouvernement Smolensk. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* XV. 166–171.

CRYSTAL, David

1998 *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Könyvkiadó, Budapest

DURANTI, Alessandro

1988 Ethnography of Speaking. Toward a Linguistics of the Praxis. In: NEWMAYER, F. J. (ed.): *Linguistics. The Cambridge Survey. Vol.4. Language: the Socio-Cultural Context*. Cambridge University Press, Cambridge

1990 A beszéd szociokulturális dimenziói. 139–168. In: SIKLAKI István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai. I.* Tankönyvkiadó, Budapest

1997 *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge

³⁶ „Wie in alter Zeit Gastfreunde unter freundlichen Reden Gabe und Gegengabe tauschten, so erscheint später an Stelle der Wertgabe die Wortgabe, Rede und Gegenrede, Gruss und Dank. Häufig fällt dabei der Dank reicher aus als die Gabe” (Croon 1905: 166). Erre a cikkre Pócs Éva hívta fel a figyelmemet, amelyért ez úton is köszönetet mondok.

³⁷ E-mail levél V. G.-hez, 2004. október.

FRAKE, C. O.

1979 Hogyan kell szubanuniul italt kérni? In: PLÉH Csaba (szerk.): *Beszédaktus – kommunikáció – interakció. (Szöveggyűjtemény.)* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 267–274.

GOODENOUGH, War

1957 Cultural Anthropology and Linguistics. In: GARVIN, P.L. (ed.): *Report of the Seventh Round Table Meeting on Linguistics and Language Study.* Georgetown Univ. Press, Washington D.C.

GRIFFIN, Em (szerk.)

2001 *Bevezetés a kommunikációelméletbe.* Harmat Kiadó, Budapest

GUMPERTZ, John J. – HYMES, Dell

1972 *Sociolinguistics: the Ethnography of Communication.* Holt, Rinehart and Winston, New York

HIDASI Judit, R.

1975 A köszönés szemiotikájához. In: VOIGT Vilmos – SZÉPE György – SZERDAHELYI István (szerk.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 181–186.

HYMES, Dell

1973 A nyelv a társadalomban. In: SZÉPE György (szerk.): *A nyelvtudomány ma.* Gondolat, Budapest, 485–505.

1975 A beszélés néprajza. In: PAP Mária – SZÉPE György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.* Gondolat, Budapest, 94–146.

1979 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: PLÉH Csaba (szerk.): *Beszédaktus – kommunikáció – interakció. (Szöveggyűjtemény.)* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 213–263.

JAKOBSON, Roman

1972 Nyelvészet és poétika. In: Uó: *Hang, jel, vers.* Gondolat, Budapest, 229–276.

JÁVOR Kata

2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz, 8. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 601–692.

JÁVOR Kata – MORVAY Judit

1982 Üdvözlés címszó. In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Néprajzi Lexikon.* V. Akadémiai Kiadó, Budapest, 439.

KISS Jenő

1993 Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* LXVII. 208–228.

1996 *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

LADÓ János

1958–1959 Köszönés és megszólítás napjainkban I–II. *Magyar Nyelvőr* LXXXII. 422–430, LXXXIII. 23–36.

MALINOWSKI, Bronislaw

1923/1953 *The Problem of Meaning in Primitive Languages*. In: OGDEN, C. K. – Richards, I. A.: *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism. With Supplementary Essays by B. Malinowski and F. G. Crookshank*. Routledge and Kegan Paul, London

OLÁH CSIKI Irén – OLÁH Sándor

1987 *Kapcsolattartó formák változása Homoródalmáson*. In: BÍRÓ Zoltán – GAGYI József – PÉNTEK János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 109–119.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2000 *Kisnemesi társadalom és kultúra*. In: Uő (főszerk.): *Magyar Néprajz*. 8. *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 138–172.

PAP Mária – SZÉPE György (szerk.)

1975 *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat, Budapest

PAPP György

1980 *A köszönés szemiotikai megközelítése*. 89–105.

PÉNTEK János

1988a *Teremtő nyelv*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

1988b *Egy új határtudomány: a beszélés néprajza. Tett XLVIII. (4)* 59–63.

ROBINSON, W. P.

1977 *A nyelv funkciói*. In: HORÁNYI Özséb (szerk.): *Kommunikáció. I–II. Válogatott tanulmányok. A kommunikatív jelenség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 215–229.

STAHL, Henri H.

1937 *Monografia uniui sat*. Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, București

SZALAI Andrea

1999 *Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásban*. *Educatio* 8. (2) 269–285.

THOMAS, William I. – ZNANIECKI, Florian

2002 *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Új Mandátum, Budapest

TRUNCHI Péter

2005 *Köszönési formák*. *Csángó Tükör* III. (12–13) 14–16.

WARDHAUGH, Ronald

1995 *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég Könyvkiadó, Budapest